

**KYRKANS
BEGRAVNINGS-
PLATSER**

förr och nu

EVA GRÖNWALL

KYRKANS BEGRAVNINGS- PLATSER

förr och nu

Vilka är egentligen platserna där vi gravsätter våra anhöriga? Hur har dessa platser kommit till och varför ser kyrkogårdar ut som de gör?

I alla tider har människor tagit hand om avlidna inom den egna gruppen. Hur detta omhändertagande har kommit till uttryck varierar från en kultur till annan.

Naturens villkor och människors boendeförhållanden har dikterat de fysiska förutsättningarna, exempelvis om klimatet är varmt eller kallt, om människorna är bofasta eller nomader eller om landskapet är tät- eller glesbefolkat.

I kulturer världen över har religiösa, sanitära, etiska och rättsliga uppfattningar påverkat val av begravningsmetod, gravplats och gravskick.

Medeltidens kyrkogårdar

När kristendomen infördes i Sverige från mitten av 1000-talet och de första kyrkorna uppfördes, så blev begravning en kyrklig angelägenhet och bruket av gravfält i anslutning till byar under yngre järnålder övergavs successivt. På många håll i Sverige finns gravfält från förkristen tid med de karaktäristiska kullarna ännu bevarade.

De första kyrkorna placerades ofta i anslutning till tidigare kultplatser och blev viktiga byggnader, ofta som landmärken i landskapet. Runt kyrkorna växte kyrkogårdar fram utifrån det akuta behovet av att begrava, inte som idag efter i förväg upprättade planer utifrån ett befolkningsunderlag.

Medeltidens kyrkogårdar var främst formade utifrån nyttoaspekten, dels för att bereda de avlidna plats i jorden, dels för att kunna användas som marknadsplatser. Marken var bevuxen med gräs, som klockaren kunde ta

Gravfält från yngre järnålder, tiden före kristendomens införande i Sverige. Gravfältet är beläget i Ljungby kommun, intill Hallsjö kyrkoruin. Foto: Sune Jönsson

som hö eller låta boskapen beta. Trots Gustav Vasas förmaningsbrev från 1554 om att djur skulle hållas borta från kyrkogårdar fanns denna lön in natura med ända till början av 1800-talet.

Träd på kyrkogårdar sågs inte som en estetisk tillgång, de ställde bara till besvär. Trädrötter försvårade gravrövningen och gräsväxten blev sämre i skuggan av träd. Det kan inte uteslutas att det även från kyrkligt håll fanns en strävan att motverka den mytologiska betydelse som träd hade under järnåldern; exempelvis antogs asken Yggdrasil vara det träd som enligt asatron utgjorde världen.

Gravgrävarna visste att marken skulle sätta sig vartefter de döda kropparna förmultnade. Därför återfylldes gravarna med råge. Ju högre gravkulle, desto yngre grav. Om gravplatserna markerades användes enkla träkors. Några namnskriptioner behövdes knappast då stora delar av befolkningen inte var läskunnig.

Indelning efter religiösa och moraliska normer

Kyrkor skulle invigas och detta gällde även kyrkogårdar. Det var viktigt att den helgade marken var tydligt avskild från den oinvigda genom någon form av inhägnad, exempelvis en bogårdsbalk (en timrad konstruktion av tvärgående stockar) eller en stenmur. Det var inte ovanligt att barn födda utom äktenskapet, de som hade avrättats eller de som tagit livet av sig begravdes utanför kyrkogården. De ansågs inte värdiga att vila i vigd jord, enligt den tidens samhälle. Kyrkogårdens bästa sida var i öster så nära kyrkkoret som möjligt. Från detta håll förväntades Kristus komma på den yttersta dagen för att möta de återuppståndna. Den sämsta sidan av kyrkogården låg i norr, i skuggan av kyrkan. Där gravsattes de fattigaste och de som dömts för brott. Enligt den medeltida uppfattningen skulle kyrkan rämna och falla mot norr i samband med domedagen, vilket skulle försvåra återuppståndelsen för de döda som var begravda där.

Kyrkogårdar på landsbygden delades upp mellan byalagen som fick var sin stor gravplats. Efterhand övergick detta system till att bli gårdsgravar, gravplatser som juridiskt var knutna till hemman.

Tyresö kyrka, byggd 1636–1640 som gravkyrka till släkten Oxenstierna och slottskyrka till närbelägna Tyresö slott. Notera den kraftiga kyrkogårdsmuren som skiljer vigd jord från ovigd. *Kopparstick av Erik Dahlberg 1661.*

Familjen Stiernelds gravkor intill Vittinge kyrka i Uppland. Ett exempel på ett fristående gravkor, något som blev vanligare när gravsättningar inne i kyrkorummet förbjöds. Foto: August Schagerström

Kyrkor som gravrum

Då jordbegravning var den enda av kyrkan godtagbara begravningsmetoden kom detta system att vara det allena rådande i flera hundra år. Helt konsekvent har det dock inte varit då ett betydande antal avlidna även har placerats i gravkammare ovan eller under mark, möjligen efter en enkel balsamering.

Under medeltiden kom kyrkobyggnader att bli platser för gravsättningar, antingen under kyrkgolven eller i för ändamålet tillbyggda kor, det vill säga mindre rum som hängde samman med en kyrka. Bruket avsåg från början kyrkans egna män. Skicket att begrava under kyrkor är sannolikt

ett arv från tidig kristen tid, att ovan katakomber med gravar för martyrer och helgon bygga kyrkor eller kapell. Katakomber är underjordiska system av gravplatser ofta i flera våningar. Att bli begravd i en kyrka eller under kyrkgolvet kom efterhand att attrahera samhällets besuttna män och blev också ett sätt för kyrkan att hedra sina donatorer. Inte sällan förseglades gravarna med stora stenhällar med omfattande inskriptioner. Dessa hällar blev en del av kyrkornas golvbeklädnad.

Bruket att gravsätta i och under kyrkor höll i sig i flera hundra år i Sverige. Efter påtryckningar bland annat från prästerskapet förbjöds skicket av sanitära orsaker 1815. Det är lätt att förstå den olägenhet som förmltande lik medförde, inte minst för de församlade under gudstjänster. Dock fortsatte sedvänjan med att placera kistor under kyrkgolven långt efter förbudet. De som hävdade gravrätt i eller under kyrka var nog inte särskilt benägna att avstå från denna förmån.

Som en konsekvens av förbudet att begrava inne i kyrkor ökade antalet fristående gravkor ute på kyrkogårdarna. För samhällets inflytelserika personer blev detta återigen ett sätt att demonstrera särart och makt. Den stora sociala skillnad som rådde utanför kyrkogårdsmuren härskade fortsatt även innanför.

Nya lösningar för begravningsplatser

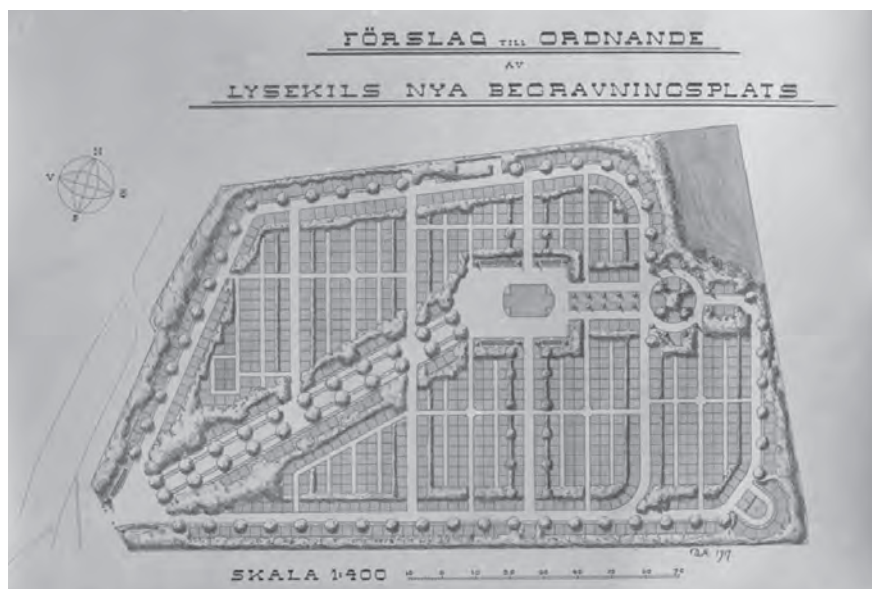
Den medeltida strukturen på kyrkogårdar levde kvar i flera hundra år. Under 1700-talet ökade befolkningen i Sverige, vilket gjorde att efterhand steg även antalet som avled. De mindre stadskyrkogårdarnas utbud av gravplatser räckte inte till. Stoften hann inte förmltna i den takt som nya behov uppstod. Ett sätt att klara av bristen på gravplatser var sedan tidigare bruket att hålla med benhus. Då en befintlig gravplats behövde återanvändas togs kvarlevorna, det vill säga skeltdelarna, upp efter tidigare gravsatta och placerades i särskilt inrättade benhus på kyrkogården.

*»Kring denna rymden
vad kval och sorglig syn!
Svarta kors och gravar
fördunkla templets topp i skyn;
Än på en plankan,
än på en marmorsten,
kringlor, hjul och glavar
bepryda våra fäders ben;«*

UR C.M. BELLMANS EPISTEL NR 54
OM KATARINA KYRKOGRÅRD

Lindarna intill kyrkogårdsmuren vid Täby kyrka planterades 1785 för att markera den dåvarande kyrkogårdens omfattning. Lindarna är ett tidigt exempel på medvetet gestaltad vegetation på en begravningsplats.
Foto: Christina Dagberger Jonsson

Detta är en förslagsritning till ny begravningsplats i Lysekil 1917. Notera kvartersindelning, geometri och trädplanteringar. Foto: Thure Nihlén

Tidsandan i slutet av 1700-talet krävde dock en radikalare lösning på gravplatsbristen. Förebilder stod att finna på kontinenten där nyanlagda begravningsplatser med kapell fanns att studera utanför stadskärnor. Avsides placerade begravningsplatser var i sig inget nytt. Akuta behov för gravsättning av många avlidna, exempelvis i samband med epidemier, hade tidigare ordnats genom tillfälliga begravningsplatser utanför städer.

De nya, i förväg planlagda och gestaltade begravningsplatserna blev dimensionerade och kvartersindelade utifrån samhällets behov och tidens idéer om hygien och estetik. Det är från slutet av 1700-talet vi även ser de första ansatserna till trädplanteringar på begravningsplatser. Givetvis var syftet att försköna begravningsplatserna efter inspiration från det som pågick i ett par hundra år inom parkarkitekturen. Ett annat skäl till att plantera träd var att tona ned begravningsplatsen som något osanitärt och motbjudande. Även argument utifrån ett religiöst perspektiv fanns med i bilden. Begravningsplatserna skulle mana till begrundan över det innevarande livet och det eviga livet, vilket illustrerades i växtlighetens årscykel genom födelse, liv, nedbrytning, död och återfödelse. Detta är en tanke som kan härledas till Martin Luther.

Från 1800-talet planterades alléer och trädkransar såväl på nya begravningsplatser som på de äldre kyrkogårdarna. I de flesta fall användes samma slags träd som i stadsparker och i ståndsmässiga trädgårdar; företrädesvis alm, ask, lönn och lind. Ofta blandades olika trädslag i samma allé, särskilt på landsbygden. Ibland fick träden växa fritt men mestadels beskars de till önskad höjd och bredd så att siktlinjer upprätthölls och kyrkan fortfarande dominerade landskapsbilden. De nya begravningsplatsernas arkitektur upprepade ett strikt geometriskt mönster med den klassiska trädgårdsarkitekturen som förlaga. Kvarter vid kvarter anlades med gravplatser i rad på rad. System av klippta häckar skapade mindre rum i den stora skalan. Med de nya begravningsplatserna upphörde bruket av benhus.

Kyrkogård i sommarsol. En målning av Gottfrid Kallstenius från 1887. Bilden visar en landsortskyrkogård innan gravstenar blev allmänt förekommande och kyrkogården fortfarande var gräsbevuxen. Här finns många perenner och en antydning till trädkrans. Bilden är något beskuren.

Begravningsplatsers sociala indelning

Om de medeltida kyrkogårdarna var indelade utifrån moraliska principer kom 1800-talets begravningsplatser i allt högre grad att spegla samhällets sociala skiktning. De bättre bemedlade kunde fortsatt köpa sig gravplatser inom särskilt avsatta kvarter för köpegravar. Gravplatser blev handelsvaror som kunde säljas och pantsättas. Ett utbrett fenomen under 1800-talet var övergivna och vanvårdade gravplatser som inte kunde säljas på nytt, eftersom ett förbud i riksdagen 1783 förhindrade detta. Rätten att äga gravplatser upphörde 1916 i och med lagen om nyttjanderätt av gravplats.

Familjegravarna kunde vara rejält tilltagna i storlek, som en försäkran inför framtiden att gravplatsen skulle räcka till och behållas inom familjen. Här fanns ett intresse för att mer beständigt markera gravplatsen genom att

Ett helt kvarter med grusgravar i Eksjö. Modet med krattade gravar uppstod kring förra sekelskiftet. Till vänster i bild ett högrest gjutjärnsmonument. Foto: Eva Grönwall

investera i en påkostad gravanordning med gravstenen i fokus. Nyttjanderätten till en gravplats gick i arv, ett system som upphörde så sent som 1991.

Allmänna gravar erbjöds dem som inte hade råd att köpa sig gravrätter. Dessa gravplatser låg ofta i rad, vilket även har gett namnet allmänna linjen. Gravsättningar skedde i den ordning som människor dog. Makar kom således inte att bli begravda intill varandra, annat än om de kunde begravas samtidigt. Enligt den tidens uppfattning var det viktigt att äga en gravrätt. Ett illa omtyckt arbete bland kyrkogårdsarbetare var att gräva upp lik ur allmängravar för att gravsätta på en gravplats med nyttjanderätt som de anhöriga i efterhand lyckats få pengar till. Systemet med allmängravarna upphörde 1964 med lagen om gravrätt.

På Katarina kyrkogård i Stockholm finns detta ståtliga gravmonument i sten och metall.

Foto Stefan Knorr

Gravmonumentens glansperiod

Från mitten av 1800-talet fram till modernismens genombrott runt 1930 var intresset stort för påkostade och individuellt utformade gravmonument. Förutsättningar för detta var ett allt mer välbeställt borgerskap, som lade stor vikt vid att markera sin status i samhället även på begravningsplatsen. Annat som bidrog var nya industriella metoder för stenhugning och stembearbetning samt ett järnvägsnät som gjorde det möjligt att använda annan stenråvara än den lokalt förekommande. I fokus stod själva gravstenen, underlaget för namnskriptionen. Det ansågs även väsentligt att markera gravplatsens gräns mot närmaste granngravar, ofta med sten, ibland förstärkt med stenspallare och kätting. Under ett fåtal decennier var staket i gjutjärn modernt. Ibland var gravplatsen markerad med klippt häck; i södra

Sverige oftast av buxbom, längre norrut av ett hårdigare växtmaterial såsom måbär. Markytan innanför kunde vara täckt med sand eller grus. För att hålla gruset ogräsfritt behövde ytan krattas regelbundet. Ibland fick den av estetiska skäl ett dekorativt mönster.

Liksom intresset för gravanordningar ökar bland allmänheten från mitten av 1800-talet växer även engagemanget för att vårda och smycka de ägda gravplatserna. Från denna tid kan vi se hur växtlighet används för permanent utsmyckning, såsom murgröna eller vintergröna planterade på gravkullar. Till växtvalet hörde ibland de så kallade sorgeträden. Hängformer av ask, alm eller björk blev särskilt utvalda som passande på gravplatser.

Kremationens införande

Under senare delen av 1800-talet kom förslag från läkarhåll och från kultureliten att eldbegängelse (kremering) borde införas i Sverige. Bland förespråkarna fanns bland andra Ellen Key, Ferdinand Boberg och Alfred Nobel. Ledorden i argumentationen var sanitet och estetik. Detta kan förstås mot bakgrund av den snabba omsättningen av gravplatser, vilket förutsatte benhus, och en allmän oreda med övergivna och vanvårdade gravplatser. Kritiken mot smaklösheten på kyrkogårdar lät inte vänta på sig och kremering blev ett tillhygge för att råda bot på förfallet. Kremationens språkrör fann sin inspiration på kontinenten och i England.

Initialt var motståndet massivt från kyrkan, som menade att det fanns uppenbara teologiska hinder för metoden, bland annat tron på återuppståndelsen. Allteftersom debatten pågick minskade motståndet och allt fler kyrkliga företrädare kom till slutsatsen att kremeration inte hade någon väsentlig teologisk betydelse.

Givetvis insåg förkämparna för kremerationens införande att behovet av mark för gravsättning skulle minska, men att denna begängelsemetod skulle påverka arkitekturen och karaktären på nya begravningsplatser blev en oanad konsekvens. För en urngravplats gällde – och gäller alltjämt – samma rättigheter och skyldigheter avseende gravrätten som för en kistgravplats. Urngravplatsen är dock betydligt mindre till ytan och gravanordningen blir därför mer måttfull och bättre anpassad till den nya skalan.

Silverdalskapellet i Söllentuna invigdes 1969. I källarplanet ryms ett krematorium med två ugnar. År 2016 kremerades i Sverige nästan åtta av tio avlidna. Foto: Svenska kyrkan Söllentuna

Ett tidigt alternativ till urngravplatser blev kolumbarier (latin columbarium, duvslag), det vill säga särskilda rum eller murar med nischer för gravsättning av urnor. Kolumbarier finns oftast i anslutning till kyrkor eller på begravningsplatser i städer.

Under 1900-talet kom funktionalismen och folkhemsambitionen att påverka såväl de nya begravningsplatsernas arkitektur som omgestaltning av äldre kyrkogårdskvarter. Enhetlighet, enkelhet och rationalitet blev honnörsord och resultatet blev oftast rader av lika stora gravplatser med lika höga gravstenar i klippt gräsmatta.

Nya gravplatser för urnor och askor

Medan kistgravplatser förutsätter kyrkogårdsmark som går att djupgräva är markkraven för gravsättning av urnor och askor mer måttliga. Jordart, jorddjup och topografi är inte lika avgörande längre. Urngravplatser går lättare att integrera i naturlig terräng.

Det finns ingen omedelbar koppling mellan kremation och skogskyrkogårdar. Ändå går det inte att bortse från att gravsättning av askor har öppnat upp för anläggning av begravningsplatser där gravplatser integreras i befintlig trädvegetation. Träden kan tas som utgångspunkter för vidare formgivning av landskapet, ibland med komplettering av fler träd. Ofta anges att svenska skogskyrkogårdar har sina förebilder i de Waldfriedhöfe (skogskyrkogårdar) som kom till i Tyskland i början av 1900-talet.

Skogspartier eller ängsmarker har ofta varit utgångspunkter för gestaltning av minneslundar. Från 1950-talet har dessa tillkommit som alternativ för dem som önskar en anonym gravplats utan skötselansvar, till skillnad från traditionella gravplatser med gravrätt. Anhöriga får inte vara med då askan grävs ned eller strös ut. Däremot finns en gemensam utsmyckningsplats för levande blommor och ljus.

I takt med att delar av befolkningen i Sverige allt oftare byter bostadsort, allt färre har starka band till en hembygd och nya familjemönster växer fram så har efterfrågan på stora familjegravar avsevärt minskat. Många gravrätter återlämnas till församlingen. För att möta nya behov hos efterlevande och samtidigt kunna återanvända mark efter återlämnade gravrätter

En återlämnad gravsten har slipats om och upp till åtta urnor kan begravas i den tidigare familjegraven. Ett sätt att ta tillvara såväl gravplats som gravsten, vilket samtidigt leder till fler besökare till de äldre delarna av kyrkogården. Foto: Mona Davidsson

har kyrkogårdsförvaltningar sökt alternativ till de gamla formerna av gravplatser. Från 1990-talet har ett par alternativ vuxit fram som svarar mot dessa behov.

Askgravplatsen är en utveckling, efter dansk förebild, av den 100 år gamla urngravplatsen. Till skillnad från denna, som har fullständig gravrätt, har askgravplatsen en begränsad sådan. Detta innebär att upplåtande församling ordnar med gravsten, namnskription, plantering och skötsel av gravplatsen i 25 år. För detta betalar gravrättsinnehavaren en engångssumma i samband med upplåtelsen.

Askgravlunden är en förändrad variant av den snart 70 år gamla minneslunden. Gemensamt för dessa båda kollektiva gravområden är att upplåtelsen inte medför någon gravrätt. Då de efterlevande oftast kan vara med, om de så önskar, när askan grävs ned på en askgravlund blir lägena för gravsättning inte anonyma. I anslutning till utsmyckningsplatsen för levande blommor och ljus finns möjlighet för de anhöriga att mot betalning få namnplattor på de gravsatta monterade.

När det gäller utbudet av olika slags gravplatser eller kollektiva gravområden kan det variera mellan olika församlingar. Lokala avvikelser och regelverk är inte ovanligt. Hos en del församlingar finns minneslundar för gravsättning av kistor, ibland som separata lundar, ibland integrerat för gravsättning av askor.

Allt fler väljer att låta sin aska bli strödd på annan plats i naturen. Metoden blev möjlig med 1957 års jordfästningslag. Det är länsstyrelsen som i varje enskilt fall ger tillstånd för detta. I Stockholms län beviljar länsstyrelsen enbart utströende av aska över vatten, minst en kilometer från närmaste land.

Mångkultur på begravningsplatser

Mångkulturen på svenska kyrkogårdar är inget nytt. Redan i 1686 års kyrkolag hävdades att de som tillhörde annan religion och dog i Sverige skulle "njuta fuller kyrkogård och lägerstad". Idag finns ett lagstadgat krav på att församlingar som är huvudmän för begravningsverksamheten ska tillhandahålla särskilda gravplatser för dem som inte tillhör något kristet trossamfund. Särskilda gravplatser för bland annat muslimer, judar, romer och bahaier finns som avskilda kvarter på många allmänna begravningsplatser.

Några muslimska gravplatser på Västra kyrkogården i Halmstad. De döda ska begravas utan dröjsmål och vila på höger sida med ansiktet vänt mot Mecka. Foto: Lotta Person

De senaste decennierna har många begravningsplatser fått en mer parkliknande karaktär med välklippta gräsmattor och enhetlig blomsterutsmyckning. Foto: Lotta Person

Nutida begravningsplatser

Numera är besökare vana vid att finna begravningsplatserna ganska blomrika, inte bara med snittblommor. Så var det inte förr. Skicket med att ha färggranna gravrabatter är ett ganska sent påfund, som möjliggjordes av en utvecklad växthusteknik och framväxande trädgårdsmästerier i början av 1900-talet. Drivhusodling av vår- och sommarblommade utplanteringsväxter, som inte klarar att utvecklas utomhus i det svala nordiska klimatet, skapade helt nya möjligheter till blomsterprydnader på gravplatser. Idag kan gravrättsinnehavare välja åtminstone tre olika blomsteraspekter för sina gravplatser. Oftast blir det penséer på våren, begonia eller flitig Lisa som sommarblommor och ljung gärna i kombination med en grön krans som dekoration under höst och vinter.

Begravningsplatserna har under de senaste decennierna fått en mer parkliknande karaktär. Ett variationsrikt trädbestånd i välklippta gräsmattor har blivit något av ett signum för nordiska begravningsplatser. Gräsklipparen är en engelsk 1800-talsuppfinding som fått stora konsekvenser för utseendet på begravningsplatser. Från att gräsytor ursprungligen hade slagits ett par gånger per år med lie – som lätt kunde parera ojämnheter och gravkullar – skedde från mitten av 1900-talet en systematisk anpassning av gräsmarker till maskinell gräsklippning. Gräsytor planades ut och markanläggningar anpassades till maskiners arbetsbredder och vändradier. I denna rationaliseringsiver kom även många grusgravar att läggas om till gräsgravplatser. Med gräsklipparens entré på kyrkogården uppstod en ny ljudkuliss i den annars så rofyllda miljön.

Begravningsplatser som skyddsvärda objekt

Idag är allmänna begravningsplatser som tillkommit före 1940 av kulturhistoriska skäl klassade som skyddsvärda objekt. Även ett antal yngre begravningsplatser har samma skydd. I fokus står återlämnade gravplatser med gravanordningar av stort bevarandevärde samt den medvetet gestaltade vegetationen; främst alléer, trädkransar och häckar som ger struktur och dimension åt kyrkogårdsarkitekturen. Likaså är begravningsplatser av stort intresse för naturvården. Särskilt gäller detta de gamla träden och gråstensmurarna som hyser en mångfald av biologiskt liv.

Nationella kulturpolitiska program slår fast att kulturarvet är allas ansvar. Detta gäller även för begravningsplatser. Vad som avses är inte bara att alla som betalar begravningsavgift bidrar till vården av begravningsplatser som värdefulla kulturmiljöer. Församlingar ska även bereda allmänheten möjlighet att engagera sig för kulturarvet genom att hålla det tillgängligt, såväl i fysisk bemärkelse som på webbplatser.

Ansvar för den praktiska vården av begravningsplatser delas mellan kyrkogårdsförvaltningar och gravrättsinnehavare. Förvaltningarna sköter kyrkogårdarnas allmänna delar medan gravrättsinnehavarna är skyldiga att hålla sina gravplatser i ett ordnat och värdigt skick. I takt med att allt fler gravplatser återlämnas, vilket medför att många gravanordningar tillfaller församlingarna och på sikt kommer att tas bort, blir gravrättsinnehavarna allt viktigare för att bevara kulturarvet på begravningsplatserna. Idag arbetar många kyrkogårdsförvaltningar aktivt med att intressera nya gravrättsinnehavare för att överta äldre gravstenar och göra nya inskriptioner.

LITTERATUR

Arvidsson, Johan, Höjer, Åsa. 2012. *Bland ringkors och murgröna – en bok om Visbys begravningsplatser*. Elanders Fälth & Hässler AB.

Berglund, Inger, 1994. *Kyrkogårdens meditativa rum*. Stockholm: Verbum AB.

Digman, Hugo, 1964. *Begravningslagstiftningen*. Stockholm: Diakonistyrelsens förlag.

Ekström, Sören, 2007. *Från pionjär för eldbegängelse till modern branschorganisation*. Stockholm: Sveriges kyrkogårds- och krematorieförbund.

Ingemark, Sten, 1982. *Svenska eldbegängelseföreningen 1882–1982*. Stockholm: Svenska eldbegängelseföreningen.

Haas, Jonas, 2009. "Kyrkogårdshistoria". Ur Jonsson, Magdalena (red.), *Ett levande kulturarv – kyrkogårdar i Växjö stift*. Växjö: Växjö stift.

Lundquist, Kjell, 1992. "Från beteshage till trädgård – kyrkogårdens historia". Ur Bucht, Eivor (red.), *Kyrkogårdens gröna kulturarv*. Alnarp: SLU, MOVIMUM.

Person, Lotta (red.), 2014. *Tusen år till – glimtar från kulturarvet i Svenska kyrkan*. Stockholm: Verbum AB.

Svenska kyrkans arbetsgivarorganisation är arbetsgivar- och serviceorganisation för Svenska kyrkans församlingar, pastorat och stift. Arbetsgivarorganisationen ger även råd och stöd avseende begravningsverksamheten.

Alm med hängande grenar, ett karakteristiskt så kallat sorgträd, på Östra kyrkogården i Jönköping. Foto: Kajsa Norén